योगवासिष्ठः/प्रकरणम् ६ (निर्वाणप्रकरणस्य उत्तरार्धम्)/सर्गः १९०

नवत्यधिकशततमः सर्गः १९०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ज्ञानस्य ज्ञेयतापत्तिर्बन्ध इत्यभिधीयते ।

तस्यैव ज्ञेयताशान्तिर्मोक्ष इत्यभिधीयते ।। १

श्रीराम उवाच ।

ज्ञानस्य ज्ञेयताशान्तिः कथं ब्रह्मन्प्रवर्तते ।

सा रूढा बन्धताबुद्धिः कथं वात्र निवर्तते ।। २

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सम्यग्ज्ञानेन बोधेन मन्दबुद्धिर्निवर्तते ।

निराकारा निजा शान्ता मुक्तिरेवं प्रवर्तते ।। ३

श्रीराम उवाच ।

बोधः केवलतारूपः सम्यग्ज्ञानं किमुच्यते ।

येन बन्धादयं जन्तुरशेषेण विमुच्यते ।। ४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ज्ञानस्य ज्ञेयता नास्ति केवलं ज्ञानमव्ययम् ।

अवाच्यमितिबोधोन्तः सम्यग्ज्ञानमितिस्मृतम्।। ५

श्रीराम उवाच ।

ज्ञानस्य ज्ञेयता भिन्ना त्वन्तः केति मुने वद ।

उत्पाद्यो ज्ञानशब्दश्च भावे वा करणेऽथ किम् ।। ६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

बोधमात्रं भवेज्ज्ञानं भावसाधनमात्रकम् ।

न ज्ञानज्ञेययोर्भेदः पवनस्पन्दयोरिव ।। ७

श्रीराम उवाच ।

एवं चेत्तत्कथमयं ज्ञानज्ञेयादिविभ्रमः ।

सिद्धः शशविषाणाभो भविष्यद्भूतभव्यशः ।। ८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

बाह्यार्थभ्रान्तितो ज्ञेया भ्रमबुद्धिरिहोदिता ।

बाह्यश्चाभ्यन्तरश्चार्थो न संभवति कश्चन ।। ९

श्रीराम उवाच ।

योऽयं प्रत्यक्षदृश्योऽर्थो मुने त्वमहमादिकः ।

भूतादिरनुभूतात्मा स कथं नास्ति मे वद ।। १०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

आदिसर्गविधावेव विराडात्मादिकोऽनघ ।

जातो न कश्चिदेवार्थो ज्ञेयस्यातो न संभवः ।। ११

श्रीराम उवाच ।

भविष्यद्भूतभव्यस्था जगद्दृष्टिरियं मुने ।

नित्यानुभूयमानापि न जातेति किमुच्यते ।। १२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

स्वप्नार्थमृगतृष्णाम्बुद्वीन्दुसंकल्पितार्थवत् ।

मिथ्या जगदहंत्वं च भाति केशोण्ड्रकं यथा ।। १३

श्रीराम उवाच ।

अहं त्वमयमित्यादिजगज्जठरमप्यलम् ।

कथं न जातं भगवन्सर्गादावनुभूतिमत् ।। १४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

कारणाज्जायते कार्यं नान्यथेत्येव निश्चयः ।

सर्वोपशान्तौ जगतामुत्पत्तौ नास्ति कारणम् ।। १५

श्रीराम उवाच ।

महाप्रलयसंपत्तौ शिष्टं यदजमव्ययम् ।

तत्कथं नाम सर्गस्य न भवेत्कारणं मुने ।। १६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यदस्ति कारणे कार्यं तत्तस्मात्संप्रवर्तते ।

न त्वसज्जायते राम न घटाज्जायते पटः ।। १७

श्रीराम उवाच ।

जगत्सूक्ष्मेण रूपेण महाप्रलय आगते ।

आस्ते ब्रह्मणि तत्तस्मात्पुनरेव प्रवर्तते ।। १८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

महाप्रलयपर्यन्ते केन सर्गास्तितानघ ।

अनुभूता महाबुद्धे तत्रस्था सा च कीदृशी ।। १९

श्रीराम उवाच ।

ज्ञप्त्यात्मिका श्रीस्तत्रस्था तादृशेरनुभूयते ।

व्योमात्मिका तु न भवेन्न सत्तामसदेति हि ।। २०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं चेत्तन्महाबाहो ज्ञप्तिरेव जगत्त्रयम् ।

विशुद्धज्ञानदेहस्य कुतो मरणजन्मनी ।। २१

श्रीराम उवाच ।

तदेवमादितो नास्ति सर्गस्तदियमागता ।

कुतः कथमिव भ्रान्तिरिति मे भगवन्वद ।। २२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

कार्यकारणताभावाद्भावाभावौ स्त एव नो ।

इदं च चेत्यते यद्यत्स्वात्मा चेतति चेतितम् ।। २३

श्रीराम उवाच ।

चेतिता चेतति यन्त्रं द्रष्टा दृश्यत्वमीश्वरः ।

कथमेति कथं वह्निं दहेत्काष्ठं कदा किल ।। २४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

द्रष्टा न याति दृश्यत्वं दृश्यस्यासंभवादतः ।

द्रष्टैव केवलो भाति सर्वात्मैकघनाकृतिः ।। २५

श्रीराम उवाच ।

चिन्मात्रं तदनाद्यन्तं चेत्यं चेतयते तदा ।

तदिदं जगदाभानं कुतः स्याच्चेत्यसंभवः ।। २६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चेत्यं हि कारणाभावान्न संभवति किंचन ।

चेत्याभावाच्चेतनस्य मुक्तताऽवाच्यता सदा ।। २७

श्रीराम उवाच ।

एवं चेत्तदहन्तादि चेत्यं कथमिदं कुतः ।

कथं जगद्वेदनं च कथं स्पन्दादिवेदनम् ।। २८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

कारणासंभवादादावेवोत्पन्नं न किंचन ।

कुतश्चेत्यमतः शान्तं सर्वं सर्गस्तु विभ्रमः ।। २९

श्रीराम उवाच ।

अत्र मे विगतोल्लेखे निश्चेत्यचलनादिके ।

सकृद्विभाते विमले विभ्रमः कस्य कीदृशः ।। ३०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

कारणाभावतो राम नास्त्येव खलु विभ्रमः ।

सर्वं त्वमहमित्यादि शान्तमेकमनामयम् ।। ३१

श्रीराम उवाच ।

ब्रह्मन्भ्रममिवापन्नः प्रष्टुं जानामि नाधिकम् ।

नात्यन्तं च प्रबुद्धोऽस्मि पृच्छामि किमिहाधुना ।। ३२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

कारणस्यैव निकषं पृच्छ माऽऽकारणक्षयात् ।

परे स्वभावेऽनिर्वाच्ये स्वयं विश्रान्तिमैष्यसि ।। ३३

श्रीराम उवाच ।

मन्येऽहं कारणाभावात्पूर्वमेव न सर्गता ।

उदिता तेन कस्यायं चेत्यचेतनविभ्रमः ।। ३४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अकारणत्वात्सर्वत्र शान्तत्वाद्भ्रान्तिरस्ति नो ।

अनभ्यासवशादेव न विश्राम्यति केवलम् ।। ३५

श्रीराम उवाच ।

कुतो भवेदनभ्यासो भवेदभ्यसनं कुतः ।

कुतोऽभ्यासात्मिका भ्रान्तिरेषा पुनरुपस्थिता ।। ३६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अनन्तत्वादनन्तस्य भ्रान्तिर्नास्ति च संप्रति ।

अभ्यासभ्रान्तिरखिलं महाचिद्घनमक्षतम् ।। ३७

श्रीराम उवाच ।

उपदेश्योपदेशादावनया शब्दसंपदा ।

किमन्यद्वद मे ब्रह्मन्सर्वस्मिञ्छान्ततां गते ।। ३८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

उपदेश्योपदेशात्म ब्रह्म ब्रह्मणि संस्थितम् ।

बोधात्मनि न मोक्षोऽस्ति न बन्धोऽस्तीति निश्चयः ।। ३९

श्रीराम उवाच ।

देशकालक्रियाद्रव्यभेदवेदनचेतसाम् ।

सर्वस्यासंभवे सर्वसत्ता कथमुपस्थिता ।। ४०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

देशकालक्रियाद्रव्यभेदवेदनचेतसाम् ।

अज्ञानमात्रादितरा सत्ता नान्यास्ति नो पुरा ।। ४१

श्रीराम उवाच ।

बोध्यबोधकतापत्तेरभावाद्बोधता कथम् ।

द्वैतैक्यासंभवे ब्रह्मत्कारणासंभवे सति ।। ४२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

बोधेन बोधतामेति बोधशब्दस्तु बोध्यताम् ।

भवद्विषयमेवायमुचितो नास्मदादिषु ।। ४३

श्रीराम उवाच ।

बोध एव यदाहंत्वमेति बोधान्यता तदा ।

कुत एषा परेऽनन्ते नासावतिजलेऽमले ।। ४४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यत्तद्बोधस्य बोधत्वं तदेवाहंत्वमुच्यते ।

द्वित्वमत्रानिलस्पन्ददृशोरिव निगद्यते ।। ४५

श्रीराम उवाच ।

सौम्याब्ध्यन्तस्तरङ्गादिर्यथादत्ते यथास्थितम् ।

तथा स्वरूपमात्रात्म बोध्यं बोधोऽवबुद्धवान् ।। ४६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं चेत्तत्कथं कः स्याद्दोषो द्वित्वादिदोषतः ।

अनन्ते स्थित एकस्मिञ्छान्ते पूर्णे परे पदे ।। ४७

श्रीराम उवाच ।

कोऽत्र कल्पयिताहंत्वं भुङ्क्ते भोक्ता च कश्च वा ।

यन्मूलं यज्जगद्भ्रान्तिरनन्ता प्रविजृम्भते ।। ४८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ज्ञेयसत्तावबोधे हि बन्धनं सच्च नास्त्यलम् ।

ज्ञप्तेः सर्वार्थरूपत्वाद्बन्धभोक्षावतः कुतः ।। ४९

श्रीराम उवाच ।

ज्ञप्तेर्बाह्यार्थता दीपान्नीलादीव प्रवर्तते ।

बाह्यस्त्वर्थोऽस्ति सद्रूपो ननु दृष्टोपलम्भनः ।। ५०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अकारणस्य कार्यस्य बाह्यस्यार्थस्य सत्यता ।

येयं सा भ्रान्तिमात्रात्मरूपिणी नेतराङ्गिका ।। ५१

श्रीराम उवाच ।

स्वप्नः सत्योऽस्त्वसत्यो वा दुःखं तावत्प्रयच्छति ।

तथैवेयं जगद्भ्रान्तिः क उपायोऽत्र कथ्यताम् ।। ५२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं तावद्यथा स्वप्नस्तथेयं चेज्जगत्स्थितिः ।

तत्पिण्डग्रहतार्थानां सर्वैव भ्रान्तितोदिता ।। ५३

श्रीराम उवाच ।

किमेतावति संपन्ने संपन्नं भवति प्रियम् ।

कथं च शाम्यत्यर्थानां स्वप्नादौ पिण्डरूपता ।। ५४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

पूर्वापरपरामर्शात्पिण्डतार्थेषु शाम्यति ।

स्वप्नेऽप्येवं स्थिते स्थूला भावना विनिवर्तते ।। ५५

श्रीराम उवाच ।

भावना तनुतां याता यस्यासौ किं प्रपश्यति ।

कथं शाम्यति तस्यायं संसारकुहरभ्रमः ।। ९५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

उद्ध्वस्तमसदाभासमुत्पन्ननगरोपमम् ।

वर्षप्रोन्मृष्टचित्राभं जगत्पश्यत्यवासनः ।। ५७

श्रीराम उवाच ।

ततः किं तस्य भवति वासनातानवे स्थिते ।

पिण्डग्रहे गतेऽर्थानां स्वप्नोपमजगत्स्थितेः ।। ५८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

संकल्परूपजगतः क्रमात्सापि विलीयते ।

वासना तस्य तेनाशु स निर्वाति विवासनः ।। ५९

श्रीराम उवाच ।

अनेकजन्मसंरूढा शाखा प्रसवशालिनी ।

भवबन्धकरी घोरा कथं शाम्यति वासना ।। ६०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यथाभूतार्थविज्ञानाद्भ्रान्तिमात्रात्मनि स्थिते ।

पिण्डग्रहवियुक्तेऽस्मिन्दृश्यचक्रे क्रमात्क्षयः ।। ६१

श्रीराम उवाच ।

पिण्डग्रहविमुक्तेऽस्मिन्दृश्यचक्रे क्रमान्मुने ।

संपद्यते किमपरं कथं शान्तिः प्रजायते ।। ६२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

पिण्डग्रहभ्रमे शान्ते चित्तमात्रात्मतां गते ।

निरोधगौरवोन्मुक्ते जगत्यास्थोपशाम्यति ।। ६३

श्रीराम उवाच ।

बालसंकल्परूपेऽस्मिन्स्थिते जगति भासुरे ।

कथमास्थोपशमनं तादृग्दुःखाय किं नरः ।। ६४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

संकल्पमात्रसंपन्ने नष्टे दुःखं कथं भवेत् ।

संकल्पचित्तमात्रं यत्तत्तावत्प्रविचार्यताम् ।। ६५

श्रीराम उवाच ।

कीदृशं भगवंश्चित्तं कथं तत्प्रविचार्यते ।

किं च संपद्यते ब्रूहि तस्मिन्सम्यग्विचारिते ।। ६६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चितश्चेत्योन्मुखत्वं यत्तच्चित्तमिति कथ्यते ।

विचार एष एवास्य वासनानेन शाम्यति ।। ६७

श्रीराम उवाच ।

कियन्नाम भवेद्ब्रह्मन्न चेत्योन्मुखता चितेः ।

चित्तस्याचित्ततोदेति कथं निर्वाणकारिणी ।। ६८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चेत्यं न संभवत्येव चित्किं चेतयते कुतः ।

चेत्यासंभवतश्चित्तसत्ता नास्ति ततश्चिरम् ।। ६९

श्रीराम उवाच ।

कथं न संभवत्येतच्चेत्यं यदनुभूयते ।

अपह्नवश्चानुभवे क्रियते कथमीदृशः ।। ७०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यादृक्स्यादज्ञविषयं जगत्तस्य न सत्यता ।

यादृक्व तज्ज्ञविषयं तदनाख्यं यदद्वयम् ।। ७१

श्रीराम उवाच ।

त्रिजगत्कीदृगज्ञानां कथं तस्य न सत्यता ।

तज्ज्ञानां तु जगद्यादृक्तद्वक्तुं किं न युज्यते ।। ७२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

आद्यन्तद्वैतमज्ञानां तज्ज्ञानां तन्न विद्यते ।

जगच्च नो संभवति नित्यानुत्पन्नमादितः ।। ७३

श्रीराम उवाच ।

आदितो यदनुत्पन्नं न संभवति कर्हिचित् ।

असद्रूपमनाभासं कथं तदनुभूयते ।। ७४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

असदेव सदाभासमनुत्पन्नमकारणम् ।

जाग्रत्स्वप्नवदुद्भूतमर्थकृच्चानुभूयते ।। ७५

श्रीराम उवाच ।

स्वप्नादौ कल्पनादौ च यद्दृश्यमनुभूयते ।

तज्जाग्रद्रूपसंस्कारादनुष्ठानानुभूतितः ।। ७६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

किं जाग्रद्रूपमाहोस्विदन्यत्स्वप्नेऽनुभूयते ।

संकल्पे च मनोराज्ये इति मे वद राघव ।। ७७

श्रीराम उवाच ।

स्वप्नेषु कल्पनाद्येषु जाग्रदेवावभासते ।

संस्कारात्मतया नित्यं मनोराज्यभ्रमेषु च ।। ७८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

तदेव जाग्रत्संस्कारात्स्वप्नश्चेदवभासते ।

तत्स्वप्ने लुठितं गेहं कथं प्रातरवाप्यते ।। ७९

श्रीराम उवाच ।

न जाग्रद्राजते स्वप्ने तद्ब्रह्मान्यत्तदेव हि ।

बुद्धमेतत्कथं त्वन्यदपूर्वमिव भासते ।। ८०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

नानुभूतोऽनुभूतश्च चेतस्यर्थोऽवभासते ।

सर्गाद्यन्तादिमध्येषु स्वभ्यस्तस्त्विति भासते ।। ८१

श्रीराम उवाच ।

एवं स्वप्नात्मकं भाति जगदित्येव बुद्धवान् ।

ग्रहवत्स्वप्नयक्षोऽयं कथं ब्रह्मंश्चिकित्स्यते ।। ८२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

योऽयं संसरणस्वप्नः स किंकारणको भवेत् ।

कार्यान्न कारणं भिन्नमिति दृष्टं विचारय ।। ८३

श्रीराम उवाच ।

चित्तं स्वप्नोपलम्भानां हेतुस्तस्मात्तदेव ते ।

विश्वं चाद्यन्तरहितमनासारमनामयम् ।। ८४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं चित्तं महाबुद्धे महाचिद्घनमेव तत् ।

तथास्थितं न स्वप्नादि किंचनास्तीतरात्मकम् ।। ८५

श्रीराम उवाच ।

अवयवावयविनोर्यथा भिन्नस्तथा स हि ।

तत्रानवयवे ब्रह्मण्येकता जगदादिना ।। ८६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं न संभवत्येव नित्यानुत्पन्नमादितः ।

जगत्तेनाजरं शान्तमजं सर्वमवेधितम् ।। ८७

श्रीराम उवाच ।

काकतालीयवन्मन्ये सर्गाद्यन्तादयो भ्रमाः ।

भ्रान्तिद्रष्टृत्वभोक्तृत्वसहिताः परमे पदे ।। ८८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

या व्यापारवती रसाद्रसविदां काचित्कवीनां नवा

दृष्टिर्या परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती ।

ते द्वे अप्यवलम्ब्य विश्वमखिलं निर्वर्णितं निर्वृतं

यावद्दृष्टिदृशो न सन्ति कलिता नौ शून्यता नो भ्रमः।।८९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० नि० उ० रामविश्रान्तिर्नाम नवत्यधिकशततमः सर्गः ।। १९० ।।